

КИЇВСЬКІ СТОРІНКИ ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ Є. МУСАТОВОЇ-КУЛЬЖЕНКО

Стаття присвячена висвітленню київського періоду творчої біографії видатної української співачки Є. І. Мусатової-Кульженко. З'ясовується роль мисткині у розвитку культурного простору Києва, збагаченні та «осучасненні» його концертного життя, у формуванні вітчизняного камерно-вокального виконавства та вокальної педагогічної школи.

Ключові слова: співачка, київські концерти, критик, вокальний репертуар, газетна періодика.

The article is devoted to the coverage of the Kiev period of the creative biography of the outstanding Ukrainian singer E. Musatova- Kulzhenko. The role of the artist in the development of the cultural space of Kyiv, the enrichment and «upgrading» of his concert life, in the formation of domestic chamber vocal performances and vocal pedagogical school is determined.

Keywords: singer, Kiev concerts, critic, vocal repertoire, newspaper periodicals.

В статье рассматривается киевский период творческой биографии выдающейся украинской певицы Е. И. Мусатовой-Кульженко. Выясняется роль исполнительницы в развитии культурного пространства Киева, обогащении и «осовременивании» его концертной жизни, в формировании отечественного камерно-вокального исполнительства и вокальной педагогической школы.

Ключевые слова: певица, киевские концерты, критик, вокальный репертуар, газетная периодика.

2016 року одна з вулиць Києва була названа на честь сім'ї Кульженків — славнозвісної української родини, якій судилося відіграти важливу роль у розвитку вітчизняної історії та культури. Діяльність Кульженків суттєво вплинула на розбудову громадсько-культурного та мистецького простору Києва, зміцнення його інтелектуального, духовного потенціалу, слугувала збереженню для нащадків зображень численних місцевих краєвидів й історичних пам'яток. Однак життєпис цієї родини, сповнений драматичних, почасти трагічних епізодів, досі лишається недостатньо вивченим і вимагає ґрунтовного дослідження заради повернення із небуття імен тих її членів, які з різних причин були викреслені зі сторінок офіційної історіографії. Тож дана праця, присвячена Є. Мусатовій-Кульженко, сприятиме не лише реконструкції біографії унікальної української родини, збереженню пам'яті про наших гідних співвітчизників, а й слугуватиме відновленню історичної справедливості.

Стефан Васильович Кульженко, з ім'ям якого пов'язана ціла епоха у розвитку друкарства, володів однією з найбільших у Російській імперії фотоліто-типографій. Вона славилася кількістю та різноманітністю високоякісної продукції, виконаної на найвищому технічному рівні. Опікувався С. Кульженко і культурним життям Києва. Він був дійсним членом Російського драматичного товариства; ініціатором створення з числа працівників типографії хорового колективу, який неодноразово виступав у концертних залах міста¹. Саме за свою видавничу, просвітницьку та меценатську діяльність С. Кульженко був удостоєний титула Почесного громадянина Києва. Справу видавця гідно продовжив його старший син Василь: окрім керівництва типографією, він заснував у місті школу графіки та друкарства, музей друкарської справи, викладав у Художньому інституті, був членом Київського товариства старожитностей і мистецтв та Літературно-артистичного товариства. Саме у його типографії друкувалися цінні папери, гроші та поштові марки Української Народної

Республіки. Дружиною і надійним помічником В. Кульженка була Поліна Аркадіївна Кульженко — авторитетний мистецтвознавець, науковець, музейник і педагог². Музичну гілку уславленої родини представляла Є. Мусатова-Кульженко — дружина сина С. Кульженка Олексія³. Талановита співачка (сопрано) та педагог, вона доклала чимало зусиль до осучаснення культурного простору міста, сприяла збагаченню концертної палітри, формуванню художніх смаків слухацької аудиторії. Відтворення київського періоду, найбільш яскравого та натхненного у житті артистки, є метою даної праці.

Основною джерелознавчою базою для дослідження стали архівні матеріали відділу газетної періодики Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського — газети «Киевлянин», «Жизнь и искусство», «Киевская мысль», «Последние новости», «Киевская газета», «Киевское слово», «Киевский театральный курьер», «Рада», «Громадська думка». У статті використані також матеріали Центрального Державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Музею театрального, музичного та кіномистецтва України, Будинку-музею М. Лисенка.

Народилася Єлизавета Мусатова 7 лютого 1871 р. у Петербурзі⁴. З 1887-го по 1891 рр. навчалася співу в Петербурзькій консерваторії. Наприкінці 1890-х вона поєднала свою долю з лікарем-невропатологом Олексієм Кульженком. У Києві співачка разом з чоловіком та донькою⁵ мешкала на вулиці Пушкінській, 4 — у просторому будинку, що його збудував С. Кульженко для своєї великої родини⁶. Саме тут діяли «Вокальні класи» Є. Мусатової-Кульженко, регулярно відбувалися музичні вечори за участі її учнів, друзів-вокалістів і самих господарів — Єлизавети Іванівни та Олексія Стефановича, які залюбки виконували фортепіанні дуети⁷.

1920 року розпочався «емігрантський» період у житті співачки: спочатку вона перебувала в Афінах, а з 1921 р. мешкала у Загребі, який на той час був столицею Королівства сербів, хорватів і словенців. Тут Є. Мусатова-Кульженко відкрила власну школу співу, виступала з концертами у різних аудиторіях, часто ставала учасницею музичних радіопередач. Померла артистка 24 червня 1951 р. у Загребі, де й похована на кладовищі «Мирогой».

Упродовж більш ніж двадцяти років — з 1897 по 1918 — виконавиця мешкала у Києві, де була відома насамперед як талановита камерна співачка⁸, педагог, активний популяризатор сучасної музики та організатор низки яскравих, непересічних мистецьких заходів. З ім'ям Є. Мусатової-Кульженко пов'язано багато цікавих подій, які відбувалися

у місті вперше, ефект новизни був притаманний багатьом її виступам. Участь співачки у музичному житті Києва була досить розмаїтою: вона виступала із сольними програмами, у складі симфонічних, камерних зібрань, «поліжанрових»⁹ та духовних концертів¹⁰, як організатор та співучасник благодійних концертних заходів. Діяльність виконавиці мала чітку просвітницьку спрямованість, про що свідчить її участь у лекціях-концертах, тематичних концертах, літературно-музичних вечорах і численних заходах, котрі влаштовувались культурно-освітніми товариствами. Вона виступала не лише у престижних Залах Купецького та Дворянського Зібрань, а й у більш демократичних аудиторіях — Троїцькому народному будинку, Народній аудиторії, співала перед різною за соціальним складом київською публікою. Артистка не відмовлялася виступати разом із маловідомими митцями, музикантами-початківцями та з аматорськими колективами, не залишалася і осторонь громадської діяльності: вона була дійсним членом Київського відділення ІРМТ, членом правління «Товариства друзів музики», брала активну участь у роботі Літературно-артистичного товариства та філармонійного товариства «Боян».

У Києві Є. Мусатова-Кульженко була відома не лише як виконавиця, а й як викладач вокалу. За свідченнями періодики [9], у її класі здійснювалась постановка голосу, проводилось навчання камерному та оперному співу. Серед найбільш знаних учениць співачки — Віра Гужова¹¹, народна артистка УРСР, солістка оперних театрів Києва, Харкова, Баку та Тбілісі.

Концертна діяльність Є. Мусатової-Кульженко детально висвітлювалась київськими газетними виданнями, які сьогодні є безцінним джерелом інформації не лише про виконавське мистецтво та основні віхи творчого життя співачки, а й про міський музичний «контекст», рівень критичної думки та «портрет» тогочасної слухацької аудиторії.

Як засвідчила періодика, київські концерти мисткині супроводжувались стабільним успіхом, постійною увагою й зацікавленістю з боку музичних фахівців, рецензентів місцевих газетних видань і пересічних слухачів. Всі критики, незалежно від їхніх поглядів та уподобань, одноставно визнавали наявність у виконавиці чудових голосових даних і солідної вокальної школи. Зверталась увага на приємний і насичений голос, що однаково повноцінно звучав у різних динамічних площинах, відмінне фразування, чітку декламацію та виразну експресію виконання. У своїх виступах Мусатова-Кульженко продемонструвала природну музикальність, відчуття й розуміння стилів, витончений художній смак. Вка-

зуючи на розмаїття репертуару виконавиці, київські критики, однак, дійшли висновку, що найкраще її талант розкривався у творах ліричного характеру. Співачка володіла неабиякими акторськими здібностями, завжди знаходила контакт зі слухацькою аудиторією, тому на її концертах панувала тепла, затишна та довірча атмосфера. Киян вражала особлива переконливість у трактуванні музичних творів, і, як зазначав М. Шипович, справлялося відчуття, що запропонована інтерпретація є єдиною влучною, «...що інакше виконувати неможливо» [9]. Всі рецензенти звертали увагу на особливу любов та щирість, які пронизували кожен виступ Є. Мусатової-Кульженко. Хоч як дивно, але у київських періодичних виданнях кінця XIX — початку XX ст. вдалося віднайти лише дві світлини співачки: у газеті «Киевский театральный курьер» [13] та «Ілюстрованій збірці Літературно-артистичного товариства», що була видана 1900 року.¹² Вочевидь, скромність, стриманість і шляхетність були доміантними рисами характеру виконавиці; вона надавала перевагу непоказному способу життя та уникала будь-якої самореклами. Найголовнішим для мисткині було сумління, добросовісне служіння своїй справі, і про це «в унісон» писали київські критики.

Репертуар Є. Мусатової-Кульженко був різностильним і досить численним, охоплював вокальну літературу різних епох та національних шкіл. Західноєвропейська музика була представлена творами Д. Скарлатті, В. А. Моцарта, Бетховена; значне місце посідали твори композиторів-романтиків — Ф. Шуберта, Ф. Ліста, Ш. Гуно, Й. Брамса, К. Сен-Санса, Я. Сібеліуса, Е. Гріга, Ж. Массне, Р. Франца, К. Синдінга, Х. Вольфа тощо. «Імпресіоністська складова» репертуару включала опуси К. Дебюссі, М. Равеля, Л. Обера, К. Шимановського, Е. Шоссона, Ф. Шмітта. Російська музична культура XIX ст. була репрезентована романсами М. Титова, О. Аляб'єва, О. Варламова, К. Давидова, А. Рубінштейна, М. Глінки, О. Даргомижського та учасників «Могутньої купки» — М. Балакірева, Ц. Кюї, О. Бородіна, М. Мусоргського та М. Римського-Корсакова. Вагоме місце у концертних програмах співачки посідали твори сучасних авторів — С. Рахманінова, І. Стравинського, Р. Глієра¹³, О. Гречанінова, М. Черепніна, В. Каліннікова, А. Аренського, Л. Ніколаєва, В. Ребікова, С. Василенка, П. Швачкіна, М. Щербачова та ін. Український репертуар посідав досить скромне місце у виконавському доробку Є. Мусатової-Кульженко і включав вокальні опуси Д. Бортнянського, М. Лисенка, Б. Яновського та В. Завадського.

Але в історію музичної культури Києва Є. Мусатова-Кульженко увійшла насамперед як невтомний «першопрохідник» у царині сучасного мистецтва — саме вона була першою виконавицею багатьох зразків новітньої вокальної літератури. Співачка започаткувала «Вечори сучасної пісні», які згодом стали традиційними у концертній практиці міста; вперше організувала «Вечір дитячої пісні». Причому заходи, що їх вона влаштовувала, отримували значний резонанс у музичних колах, виявлялись затребуваними й завжди очікуваними. Сам факт звернення мисткині до зовсім невідомих у тогочасному музичному світі зразків свідчить не лише про її художнє чуття, готовність до новацій і творчого експерименту, а й про високий професійний рівень, що давав їй можливість виконувати досить складні за стилістикою та музичною мовою вокальні твори.

Починаючи з 1908 р., Є. Мусатова-Кульженко щорічно¹⁴ у Києві влаштовувала «Вечори сучасної пісні», причому сучасний «вектор» цих заходів поширювався і на їхню інструментальну складову: піаністки, які акомпанували співакці, за сольні фортепіанні номери також обирали твори новочасних композиторів. Уже перший вечір, що відбувся 9 листопада 1908 р. у Залі Дворянського Зібрання, мав надзвичайний успіх й був детально висвітлений критиком «Киевлянина» О. Канєвцовим [5]. Він повідомив, що програма заходу складалася з трьох відділів, які відповідно представляли новітню вокальну музику німецьких, французьких і російських авторів. Саме такий принцип побудови концертних програм, з чіткою диференціацією творів за національними композиторськими школами, буде характерним для заходів, організованих Є. Мусатовою-Кульженко. Як зазначалось у рецензії, всі твори німецьких авторів (до яких з невідомих причин було зараховано фінського композитора Яна Сібеліуса) написані «зручно та зрозуміло», тому і сприймалися вони в цілому досить легко. Щирість та глибина почуттів домінували у чудових колоритних картинках, створених Р. Штраусом («Morgen») та Я. Сібеліусом («В полі» та «Doch mein vogel kehrt nicht wieder»). Навпаки, «химерність та деяка гармонічна вишуканість» [5] (у вигляді несподіваних відхилень, модуляцій і перехрещень) притаманні були творам Х. Вольфа «Самота» й «Приховане кохання». У музиці французьких авторів, на думку О. Канєвцова, водночас із витонченістю відчувалися «віяння модернізму, намагання штучно викликати настрої, вразити нерви слухача сміливістю мелодичних та гармонічних зворотів» [5]. К. Дебюссі («Дзвони») та Г. Форе («Завжди») здалися критику більш розважливими,

оскільки в їхніх творах наявні були образність, колоритність і стриманість гармонічних новацій. Як зауважив О. Канєвцов, серед вокальних опусів російських композиторів — «поміrkованих прогресистів»¹⁵ — найбільш цікавими виявились романси М. Черепніна¹⁶, «Весняні води» С. Рахманінова, «Колискова» О. Гречанінова, твори Р. Глієра («Ми з тобою розлучились назавжди») та Л. Ніколаєва («Повіяло черемхою»). Піаністка Н. Вольська, яка чудово акомпанувала співакці, виконала «Тарантелу» Т. Лешетицького, «Варіації» І. Падеревського та «Reverie» Е. Шютта. Відзначаючи високий професіоналізм Є. Мусатової-Кульженко, О. Канєвцов наголосив на влучній передачі стилістичних рис кожного з творів і філігранному відтворенні відповідних розмаїтих настроїв. Особливо критик акцентував увагу на відмінному фразуванні, шляхетних нюансах у виразному декламуванні, що цілковито демонстрували музикальність і художнє чуття артистки. Підсумовуючи, рецензент привітав ідею проведення подібних заходів, наголосивши на їхній доцільності та перспективності.

Надзвичайно цікавою та розмаїтою виявилась програма «Вечора сучасної музики», який влаштувала Є. Мусатова-Кульженко 1 березня 1914 р. Цього разу київські слухачі почули нові опуси французьких¹⁷, польських¹⁸ і російських композиторів. Найбільшу увагу критиків привернули романси Р. Глієра — «Сутінки», «Погляд твій безмовний» і три зразки із циклу «Газелі про троянду»¹⁹. Саме останні, на думку О. Канєвцова, справили на слухачів «подвійне враження», оскільки оригінальна, сповнена східного колориту музика поєднувалася з «неясними думками поета Вяч. Іванова», втіленими у лаконічному «туманному тексті» зі своерідною логікою будови фраз. Критик категорично заявляв, що твір нічого б не втратив, якби з нього «зовсім викинули такий текст» [8]. Своє несприйняття творчості поетів-символістів О. Канєвцов продемонстрував і у попередніх рецензіях. Так, у 1913 р., щодо віршів Г. Чулкова, В. Брюсова, К. Бальмонта, М. Лохвицької, які становили основу вокального циклу С. Василенка «Заклинання»²⁰, він висловився: «...для пересічного слухача вірші ці можуть здатися або маренням хворої душі, або злою насмішкою над людським уявленням про прекрасне» [7]. Хоча сама музика С. Василенка, на думку рецензента, свідчила про безперечний талант композитора. До творів «молодого талановитого модерніста» І. Стравинського («Монастирська пісня», «Пастораль» та «Весна») київська критика поставилися в цілому схвально: їх зацікавили колоритність, «свіжість» і деяка химерність вокальних опусів. Як відзнача-

лось у періодиці, Є. Мусатова-Кульженко, у душі власних традицій, сконцентрувалася на досягненні художніх завдань: співала з настроєм, демонструючи відмінне фразування й гарний звук. О. Канєвцов зазначив, що на концерті панувала атмосфера «музичного затишку» та якогось особливого єднання співачки з аудиторією: виступ артистки мав характер інтимної бесіди, в якій щирим тоном, позбавленим будь-якої естрадної афектації, вона розповідала про свої суб'єктивні внутрішні відчуття, викликані змістом виконуваних творів.

Завдяки зусиллям Є. Мусатової-Кульженко у концертному житті Києва з'явився новий, «дитячий» жанр: 11 березня 1916 р. відбувся «Вечір дитячої пісні», що привернув увагу слухачів до маловідомої сфери творчості російських композиторів. На значимості цього концерту наголошували київські критики, оскільки діти, які виховувались у заможних родин переважно вчителями-іноземцями, не мали змоги чути російські пісні — як народні так і авторські; у народних школах акцент ставився на вивченні патріотичних пісень і зразків фольклору. Тож твори, написані для дітей професіональними композиторами, фактично лишалися невідомими широкому загалу слухачів. У виконанні Є. Мусатової-Кульженко кияни почули «У кутку» та «На сон прийдешній» М. Мусоргського з циклу «Дитяча»; «Свічка догоріла», «Зайчєня», «Казки Феї» М. Черепніна; вокальний цикл «Сніжинки» О. Гречанінова. Дві байки В. Ребікова «Слон і Моська» та «Кіт і Кухар» прозвучали в інтерпретації оперного співака й педагога Миколи Філімонова (баритон). Соліст Київської опери Євген Долинін (тенор) з успіхом виконав романси П. Чайковського «Осінь» (із циклу «16 пісень для дітей»), «Колискова пісня в бурю», а також твори Ц. Кюї «Зима» та «Лідушка». Оперна співачка Антоніна Антонович (меццо-сопрано) репрезентувала твори А. Аренського «Там вдалині, за рікою», «Розкажи, метелику», «Спи, дитя моє, засни». У дуеті з нею Є. Мусатова-Кульженко заспівала «Ай-дуду», «Заклик весни», «Колискову», «Тень, тень, потетень» О. Гречанінова.

Саме у цьому концерті відбувся перший публічний виступ вихованки Є. Мусатової-Кульженко Віри Гужової²¹, яка «колоритно та захоплено» у супроводі хору виконала пісню М. Черепніна «Ой Іван». Концерт став дебютним і для хору вищих початкових жіночих училищ під орудою П. Злобіна. Колектив, що складався зі 100 осіб, вперше у Києві виконав твір В. Ребікова «У селі», а також опуси О. Гречанінова «Весілля совушки», «3 міста у село», «Нива», «Крапля дощова», «Врожай». Слухачів вразили інтонаційна чистота, розмаїття нюансів

і точна, жива ритміка, котру продемонстрували молоді виконавці.

За свідченням М. Шиповича, концерт мав надзвичайний успіх, майже кожен номер повторювався на «біс». Критик звернув увагу на присутність у залі вихованців навчальних закладів Києва, які отримали спеціальний дозвіл на відвідування вечора від попечителя навчального округу. О. Канєвцов, відзначаючи неординарність і важливість цього заходу, висловив побажання провести його вдень, аби всю красу дитячої пісні змогли оцінити не лише дорослі, а й маленькі слухачі. Як повідомляли газети, концерт, влаштований Є. Мусатовою-Кульженко, мав благодійний характер, оскільки весь чистий збір планувалося передати на користь дітей-сиріт, батьки яких загинули під час воєнних дій. Але матеріальний успіх заходу, на жаль, не відповідав його художнім досягненням: з докором М. Шипович визнавав, що «...ми, кияни, по суті мало допитливі, мало активні, мало вміємо цінувати істинно високе та служити йому» [10]. Справді, слова ці, хоч як прикро, є актуальними й нині, століття по тому...

Творча та особиста дружба єднала Є. Мусатову-Кульженку з російським композитором і піаністом О. Гречаніновим²². Співачка була невтомним пропагандистом його вокального доробку і, як справедливо відзначалось у періодиці, ім'я композитора було добре відомим у Києві завдяки старанням саме Є. Мусатової-Кульженко. Її Гречанінов визнавав однією з кращих інтерпретаторів своїх вокальних опусів, охоче виступав як акомпаніатор у заходах, що їх влаштовувала артистка. Перший у Києві концерт з творів О. Гречанінова за участі автора відбувся 6 березня 1912 р. у Залі Купецького Зібрання²³. Тоді вперше прозвучали фрагменти зі збірок «Сніжинки», «Півник», Вісім шотландських пісень в обробці композитора, Сім пісень на вірші Г. Гейне та Вл. Соловйова зі збірки «Драматична поема», а також романс на вірші А. Фета «Як янгол неба безтурботний». Є. Мусатова-Кульженко, взявши на себе нелегке завдання представити такий різноманітний і численний за обсягом матеріал, упоралася з ним бездоганно. До притаманної їй музикальності та вміння надавати виконанню картинність шляхом майстерної виразності, співачка приєднала велику частину того захоплення, яке передалося всій аудиторії: як запевнив О. Канєвцов, кожен отримав і фізичний, і душевний відпочинок. Критик настільки захопився атмосферою заходу, настільки достеменно й тонко передав його настрій та енергетику, що, читаючи ці рядки сьогодні, майже століття по тому, справляється враження віртуальної присутності на концерті в Залі Купецького Зібран-

ня: «...Так легко почувалось у цьому калейдоскопі швидкоплинних настроїв, так легко дихалося у цій ароматній звуковій атмосфері, наповненій свіжим подихом весни, осяяній променями тихої радості, чистої, як ласка дитини! Сумний настрій, викликаний журливими осінніми мотивами пісень на слова Гейне, швидко розсіювався, поступаючись місцем посмішці, що мимоволі була викликана наївним лепетом дитячих мрій, і на душі слухача знову ставало світло, радісно, весело» [6].

Є. Мусатова-Кульженко була однією з перших виконавиць вокальних опусів молодого композитора, уродженця Києва, Леоніда Ніколаєва. Так, у концерті з його творів, що відбувся 27 листопада 1908 р. у Залі Купецького Зібрання, співачка «з ніжним ліричним настроєм» заспівала романси «Тихо місяць впливав», «Яке чудове ти, о море нічне!», «Тихою ніччю, пізнім літом»²⁴.

Мисткиня брала активну участь у численних тематичних концертах, які набували популярності у Києві на зламі XIX–XX ст. «Мнемонічним подвигом» назвав критик В. Чечотт виступ співачки та київської піаністки О. Штосс-Петрової у концерті, що відбувся 7 лютого 1898 р. під егідою Київського відділення ІРМТ. Адже програма заходу, присвяченого музиці російських композиторів, справді вражала своєю масштабністю: Є. Мусатова-Кульженко виконала 19 (!) романсів²⁵, О. Штосс-Петрова — 23 (!) фортепіанні п'єси. Найбільшу увагу В. Чечотта (палкого прихильника «Могутньої купки») привернув фортепіанний цикл М. Мусоргського «Картинки з виставки», який вперше у Києві прозвучав в оригінальній авторській редакції. Побіжно рецензент нагадав читачам, що кілька років тому вони мали нагоду почути цей твір в оркестровій редакції Михайла Тушмалова²⁶. У 1901 р. Є. Мусатова-Кульженко познайомила киян з романсом М. Мусоргського «На Дніпрі», який вразив своєю потужністю та могутнім епічним характером. Критик Б. Яновський на шпальтах «Киевлянина» повідомляв, що твір, в основі якого уривок з поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», є «зразком чудової художньої обробки матеріалу, представленого малоросійськими темами» [3].

«Ранок Глінки», організований Київським відділенням ІРМТ 24.03.1918 з нагоди 75-річчя постановки опери «Руслан і Людмила», ймовірно, став одним з останніх київських концертів Є. Мусатової-Кульженко. На жаль, детальної інформації про цей захід немає, оскільки через складну політичну ситуацію в місті редакції газет тимчасово припинили свою роботу. Єдиними свідками тієї події є афіша та програма, що зберігаються у фондах

Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України²⁷. У виконанні Є. Мусатової-Кульженко прозвучали романси «Жайворонок», «Північна зірка», «Як солодко з тобою мені бути»; разом із Ф. Орешкевичем, М. Темниковим та Д. Ярославським вона виконала Квартет з фіналу III дії опери «Руслан і Людмила».

Про активну громадянську позицію Є. Мусатової-Кульженко, її небайдуже ставлення до української культури свідчить участь співачки у роботі Товариства «Боян», «Літературно-артистичного товариства», які на рубежі XIX–XX ст. виконували справді «будительську» місію, вважались осередками розвитку вітчизняної культури, центром консолідації найкращих сил української інтелігенції. Є. Мусатова-Кульженко входила до складу музичної комісії Літературно-артистичного товариства, яку очолював М. Лисенко²⁸; неодноразово виступала у концертних заходах цього об'єднання. Так, наприклад, у Першому симфонічному концерті Товариства, що відбувся 5 грудня 1898 р., співачка виконала «Колискову» з опери «Садко» М. Римського-Корсакова у супроводі оркестру та романс П. Чайковського «Скажи, про що в тіні гілок» (з фортепіанним акомпанементом М. Тутковського). На думку київських критиків, цей захід мав сприяти поширенню симфонічної музики, оскільки симфонічних концертів, які проводились на той час під егідою ІРМТ, було вочевидь мало. В той же час В. Пухальський (що друкувався на сторінках київської періодики під псевдонімом «Тонь»), згадуючи про напівпорожню залу, не без іронії писав: «...в театрі панував простір, який спостерігався лише на публічних лекціях з єгиптології» [2]. Аби виправити ситуацію, рецензент закликав знизити ціни на квитки до мінімуму за прикладом Народної аудиторії²⁹.

На початку XX ст. Є. Мусатова-Кульженко долучилась до організації філармонійного Товариства «Боян», яке очолив у 1905 р. М. Лисенко. У першому концерті товариства 9 грудня 1906 р. співачка «мило і з артистичним смаком» [12] виконала «Лорелею» Ф. Ліста; голос її, як запевняв критик «Ради» К. Стеценко, вирізнявся свіжістю та чистотою звучання. Неодноразово Є. Мусатова-Кульженко брала участь у Шевченківських вечорах, що їх щорічно влаштовував у Києві М. Лисенко³⁰. Так, наприклад, у концерті з нагоди 45-х роковин смерті поета, що відбувся 23.03.1906 р. у Залі Купецького Зібрання, вона заспівала «Княжну» М. Лисенка та долучилась до виконання квартету композитора «За сонцем хмаронька пливе» (разом з М. Янса, О. Мосіним та С. Варягіним). Київські газети засвідчили наявність ще кількох творів М. Лисенка у репертуарі

артистки — Речитативу та арієти Марильці з опери «Тарас Бульба» та солоспіву «Я вірую в красу».

14 лютого 1908 р. спів Є. Мусатової-Кульженко лунав у спектаклі-концерті пам'яті М. Старицького, що відбувся у Театрі Товариства Грамотності³¹ за участі найкращих сил української мистецької інтелігенції — М. Лисенка, М. Заньковецької, М. Садовського, М. Старицької, М. Багрова, І. Мар'яненка, М. Зотової, О. Мишуги, Н. Дорошенко, Г. Єлінека та ін.

Таким чином, насичена та різнобічна діяльність Є. Мусатової-Кульженко суттєво збагатила культурний простір Києва, сприяла осучасненню концертного життя, урізноманітненню його жанрової та репертуарної складових. Виступи співачки мали важливе не лише художньо-естетичне, а й просвітницьке, пізнавальне значення. Адже кияни мали змогу ознайомитись із новітніми зразками вокальної літератури та долучитись до процесів, що відбувались на той час у західноєвропейському музичному світі. Вагомим був внесок Є. Мусатової-Кульженко у розбудову українського камерно-вокального виконавства, оновлення його жанрово-стильової та інтерпретаційної палітри, у розвиток і становлення вітчизняної вокальної педагогічної школи.

Починаючи з 1921 року співачка мешкала за кордоном, і про цей період її біографії, що тривав майже тридцять років, відомостей, на жаль, обмаль. Чи не єдиним джерелом інформації про перебування Є. Мусатової-Кульженко на чужині можуть стати матеріали Хорватського Державного архіву в Загребі, тому цей напрям дослідження має бути надалі пріоритетним задля вичерпного відтворення життєвого та творчого шляху видатної української виконавиці.

Джерела та література

1. «Громадська думка». 1906. № 52. 5.03.
2. Гужова В. Спогади. Київ : Музична Україна, 1971.
3. «Киевлянин». 1898. № 339. 8.12.
4. «Киевлянин». 1901. № 323. 22.11.
5. «Киевлянин». 1904. № 322. 20.11.
6. «Киевлянин». 1908. № 313. 12.11.
7. «Киевлянин». 1912. № 69. 9.03.
8. «Киевлянин». 1913. № 56. 25.02.
9. «Киевлянин». 1914. № 63. 3.03.
10. «Киевлянин». 1916. № 238. 28.08.
11. «Киевская газета». 1904. № 322. 20.11.
12. «Киевский театральный курьер». 1911. № 1080. 26.11.
13. «Киевский театральный курьер». 1916. № 2480. 8.03.
14. «Последние новости». 1916. № 3680. 19.03.
15. «Рада». 1906. № 76. 12.12.

References

1. «Hromadska dumka». 1906. № 52. 5.03.
2. Huzhova V. Spohady. Kyiv : Muzychna Ukraina, 1971.

3. «Kuevliany». 1898. № 339. 8.12.
4. «Kuevliany». 1901. № 323. 22.11.
5. «Kuevliany». 1904. № 322. 20.11.
6. «Kuevliany». 1908. № 313. 12.11.
7. «Kuevliany». 1912. № 69. 9.03.
8. «Kuevliany». 1913. № 56. 25.02.
9. «Kuevliany». 1914. № 63. 3.03.
10. «Kuevliany». 1916. № 238. 28.08.
11. «Kuevskaia hazeta». 1904. № 322. 20.11.
12. «Kuevskiy teatralny kurer». 1911. № 1080. 26.11.
13. «Kuevskiy teatralny kurer». 1916. № 2480. 8.03.
14. «Poslednye novosty». 1916. № 3680. 19.03.
15. «Rada». 1906. № 76. 12.12.

Примітки

- 1 Відомо, що у 1870-х рр. хор типографії під орудою знаного диригента та співака Я. Калішевського брав участь у концертах, що відбувались у Залі Дворянського Зібрання. Сам С. Кульженко, будучи палким любителем та знавцем співу, залюбки ставав учасником цього колективу.
- 2 Про трагічну долю П. Кульженко йдеться у публікації видання «Пам'ятки України» (1998. № 1).
- 3 Олексій Стефанович Кульженко (1870–1952) у 1894 р. закінчив медичний факультет Київського університету Св. Володимира (його науковим керівником був професор психіатрії І. О. Сікорський). Працював лікарем-невропатологом у Софійському лікувальному закладі лікарів-спеціалістів, у безкоштовній лікарні Покровського монастиря, мав приватну практику. У 1918 р. викладав у Фізіотерапевтичному інституті в Києві. Член правління Товариства лікарів-спеціалістів, організатор і керівник будівництва зразкової Георгіївської лікарні Товариства. У 1919 р. працював санітарним лікарем в Алуці, наступного року евакуювався з військом генерала П. Врангеля. У 1920–21 рр. працював невропатологом при військовому шпиталі для росіян в Афінах. З 1922 р. мешкав у Королівстві сербів, хорватів і словенців (згодом — Югославії), де обіймав керівні посади у медичних закладах Загреб та інших міст. Вхпив до складу Російського наукового інституту в Белграді, мав багато наукових публікацій. Помер у Загребі, де й похований на кладовищі «Мирогой».
- 4 Інформації про родину співачки, на жаль, не маємо. Відомо лише, що її старша сестра Олександра також мешкала у Києві, мала шістьох дітей. Двоє її синів — Леонід та Юрій (Георгій) П'ятакови — стали відомими революційними діячами.
- 5 На жаль, про долю доньки співачки Лялі майже нічого не відомо. Лише у спогадах Поліни Кульженко згадується, що у Лялю був закоханий молодий перспективний історик, мистецтвознавець і фольклорист К. Широцький, життя якого обірвалось у 1919 р. Видавництво Кульженка у 1917 р. випустило монографію К. Широцького «Київ», яка стала першим путівником по мистецьких пам'ятках міста.
- 6 До 1899 р. вулиця називалась Ново-Єлизаветинська. Будинок Кульженків був зруйнований під час пожежі 1941 р.
- 7 За спогадами учениці Є. Мусатової-Кульженко Віри Гужової, у просторій залі, що містилась на другому поверсі (де саме мешкала родина співачки), стояли два чудових роаялі, висіли портрети російських і зарубіжних композиторів, вздовж стін розмістились м'які диванчики та стільці. Прикрашали залу численні великі кімнатні рослини (ЦДАМЛМУ. — Ф. 130, оп. 1, № 12).
- 8 Посилання у деяких джерелах на те, що Є. Мусатова-Кульженко брала участь в оперних виставах Київського Миського театру, не отримали документального підтвердження.
- 9 Одним з таких був Перший літературно-музичний вечір (18.11.1904) з творів місцевих композиторів (М. Лисенка, В. Пухальського, Ф. фон Мулерта, В. Четотта, М. Тутковського, Л. Ніколаєва, Р. Глієра), який критика назвала «картиною небувалого ще в Києві єднання публіки, композиторів та поетів» [11]. Твори київських композиторів прозвучали у виконанні Є. Мусатової-Кульженко, В. Пухальського та Ф. фон Мулерта. Літературні сили міста представляли Т. Щепкіна-Куперник та Ф. де Ла Барт.
- 10 Співачка брала активну участь у духовних концертах не лише православної, а й інших релігійних конфесій (зокрема, вона неодноразово виступала у Лютеранській церкві Києва).
- 11 У «Спогадах» Віри Гужової [2] міститься інформація про спілкування з Є. Мусатовою-Кульженко, особливості її методики навчання вокалу, а також про ту вирішальну роль, яку відіграла співачка у творчій долі своєї учениці.
- 12 Видання зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- 13 Саме Є. Мусатової-Кульженко Р. Глієр присвятив свій роман на вірші К. Бальмонта «Ти була мені сестрою» (ор.62 № 1).
- 14 Єдина «пауза» у проведенні заходів виникла 1909 року.
- 15 До програми концерту увійшли твори А. Арєнського, О. Грєчанінова, С. Рахманінова, М. Черепніна, В. Ребикова, Р. Глієра, Л. Ніколаєва, Б. Яновського.
- 16 Особливо романти «Свічка догоріла» (в якому вдало відтворено казковий колорит) та «Блакитна чиста пролісок-квітка», сповнений весняним свіжим подихом.
- 17 Французька музика була представлена опусами композиторів-імпресіоністів К. Дебюссі, Г. Форє, Л. Обєра, Е. Шоссєна.
- 18 Програма включала твори К. Шимановського, М. Карловича та Л. Ружицького.
- 19 «Милий серед юнаків», «Славить меч багряною славою» та «Що кохання?»
- 20 Цикл прозвучав у виконанні Є. Мусатової-Кульженко під час «Ранку сучасної камерної музики» 22 лютого 1913 р. До програми концерту входили також твори Х. Вольфа та Ф. Вєйнгартнера.
- 21 Цю подію В. Гужова детально описує у своїх спогадах.
- 22 За свідченням В. Гужової, митець, перебуваючи у Києві, зупинявся саме у Кульженків.
- 23 Програма концерту зберігається у фондах Музею театрального, музичного та кіномистецтва України.
- 24 У концерті прозвучали також Соната для скрипки і фортепіано ор.11; Сюїта для двох фортепіано ор.13 та фортепіанні твори («Фуга», «Мелодія», «Баркарола», «Два ескізи») у виконанні Ю. Пуліковського, С. Тарновського та самого автора.
- 25 Програма концерту включала твори М. Глінки, К. Давидова, О. Даргомижського, М. Балакієва, О. Бородіна, М. Мусоргського, Ц. Кюї, М. Римського-Корсакова, А. Рубінштейна, П. Чайковського, О. Грєчанінова.
- 26 Михайло Тушмалов (1861–1896) — композитор і диригент, учень М. Римського-Корсакова. Автор першої оркестрової версії «Картинок з виставки» М. Мусоргського (1888р.).
- 27 Ф.646, оп.1, № 230. Як повідомлялось у програмі, зі вступним словом про творчість М. Глінки виступив Михайло Алексєєв; виконавцями «інструментальної складової» заходу були Г. Ходоровський (ф-но), О. Колаковський (скр.), А. Шутман (скр.), Є. Риб (альт), Ф. фон Мулерт (віол.), Л. Хазін (кларнет), Р. Бісмарк (валторна).
- 28 У складі музичної комісії Товариства працювали знані київські митці М. Тутковський, Л. Парашенко, М. Сікард, К. П'ятигорович та К. Шадек.

²⁹ Народна аудиторія, яка була збудована Товариством сприяння початковій освіті, знаходилась по вул. Бульварно-Кудрявська, 26. Дуже прикро, що нині це приміщення використовується не за призначенням.

³⁰ «Громадська думка» [1] повідомляє про виступ Мусатової-Кульженко на «Шевченковому святі», яке відбулося 3.03.1906 р. у Народній аудиторії. Серед учасників заходу були М. Лисенко, М. Старицька та Н. Калиновська. Є. Му-

сатова-Кульженко взяла участь також у вечорі пам'яті Т. Шевченка (29.03. 1908 р., Зала Комерційного Зібрання), в якому виступали М. Зотова, М. Старицька, С. Брикін, Г. Матковський, хор під орудою М. Лисенка та О. Кошиця, хор бандуристів на чолі з М. Злобінцевим.

³¹ Троїцький народний будинок був збудований Київським Товариством Грамотності. Нині у цьому приміщенні — Національна Оперета України.